

*Кульчій Олег Олександрович,
здобувач Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АВТОВЛАСНИКІВ

Розглянуто особливості та проблеми договору обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі – ОСЦПВВНТЗ), здійснено систематизацію поглядів науковців щодо предмета договору, запропоновано авторське бачення сутності предмета та об'єкта договору.

Ключові слова: істотні умови, предмет договору, об'єкт договору, страховий інтерес, страхова послуга.

Рассмотрены особенности и проблемы договора обязательного страхования гражданско-правовой ответственности собственников наземных транспортных средств (далее – ОСАГО), осуществлена систематизация взглядов ученых относительно предмета договора, предложено авторское видение предмета и объекта договора.

Ключевые слова: существенные условия, предмет договора, объект договора, страховой интерес, страховая услуга.

The article deals with the peculiarities and problems of compulsory civil liability motor-vehicle insurance contracts. The systemization of scientists' points of view on the scope of the contract is conducted; author's views on the scope of the contract and on the object of contract are suggested.

Key words: essence of contract, scope of the contract, object of contract, insurable interest, insurance service.

Договір обов'язкового страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів (далі – ОСЦПВВНТЗ) вважається укладеним, коли сторони у встановленій законодавством формі досягли згоди щодо всіх істотних умов договору. Однією із найважливіших істотних умов договору, що неодмінно має бути погодженою, є його предмет. Не визначивши точно предмет договору ОСЦПВВНТЗ, не можна адекватно встановити його правову природу та зміст. Відсутність єдиного розуміння предмета досліджуваного договору може викликати і практичні проблеми, що полягають, зокрема, у теоретичній можливості визнання в судовому порядку неукладеними договорів, у яких предмет визначено не досить чітко.

Дослідження проблеми неможливе без урахування доробку вчених-цивілістів Т.В. Боднар, О.В. Дзери, О.С. Іоффе, Я.М. Шевченко [1], яким належить значна роль у розробці теорії договору, цивільно-правових відносин, а також праць із теорії права В.І. Леушина, М.М. Марченка, О.Ф. Скакун [2]. Значний інтерес також становлять твори В.М. Никифорака, П.С. Голуба та інших, присвячені проблемам договору страхування деліктної відповідальності [3].

В українському законодавстві предмет договорів, до яких належить договір ОСЦПВВНТЗ, визначений досить чітко. Відповідно до ст. 4 ЗУ «Про страхування» – це «майнові інтереси, що не суперечать закону і пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі» [4]. Однак ставлення науковців до такого визначення предмета є неоднозначним.

Нерідко дослідники лише констатують, що предмет є однією з істотних умов договору, однак не приділяють належної уваги цьому поняттю. Часто, характеризуючи договір страхування, автори оперують терміном об'єкт страхування, що, на нашу думку, потребує попереднього визначення співвідношення цього поняття із предметом даного договору.

ЦК України відносить договір страхування до договорів про надання послуг (принаймні такий висновок можна зробити із конструкції ЦК України: глави, які стосуються послуг перевезення, зберігання тощо, йдуть за главою 62 «Послуги.

Загальні положення») [5]. Хоча автори Коментаря ЦК України за редакцією В.Г. Ротаня стверджують, що договорами про надання послуг не можуть називатися будь-які договори, яким у книзі 5 відведено окремі глави чи параграфи, оскільки глава 63 включена до кодексу поряд із іншими главами (зокрема й гл. 67, присвяченою страхуванню), а не як загальна [6].

Однак, ознайомившись із кількома класифікаціями цивільно-правових договорів, можна переконатися у неоднозначності позицій дослідників щодо розгляду договору страхування як договору про надання послуг. Так, О.С. Іоффе виділяє зобов'язання із страхування в окрему категорію і тим самим розмежовує цей вид зобов'язань із наданням послуг. У своїй класифікації договорів Ю.В. Романець також виокремлює страхування в окрему групу [7]. Водночас В.В. Луць, О.М. Молявко відносять договори страхування до договорів про надання послуг [8].

Відповідно до вказаної точки зору будь-який договір страхування є договором про надання послуг (фінансового характеру) [9]. При цьому визнається, що страхувальник у будь-якому випадку отримує впродовж терміну дії договору страховий захист. Відповідно до класифікації, яку наводить у своїй праці Л.В. Саннікова, страхування належить до того різновиду послуг, об'єктом яких є невідчутні (непомітні) дії з невідчутними (непомітними) активами, що, вочевидь, і є причиною такого неоднозначного ставлення до даного виду послуг, зміст яких переважна більшість громадян не сприймає безпосередньо, а, отже, не усвідомлює [10].

Ю.Б. Фогельсон вважає, що об'єктом страхування є майновий інтерес, предметом же договору страхування є зобов'язання страховика виплатити певну грошову суму при настанні визначеної події. Інакше кажучи, предметом договору страхування є грошове зобов'язання. На думку П.С. Голубя, слід розмежовувати предмет договору страхування, об'єкт страхового правовідношення та об'єкт страхування як економічної категорії, про що, імовірно, і йдеться в багатьох нормативно-правових актах [11].

У науці цивільного права традиційно склалося переконання, що об'єктом страхування є не послуги, а страховий інтерес [12]. Це знайшло своє відображення і у вітчизняному законодавстві. Стаття 980 ЦК України та ст. 4 ЗУ «Про страхування»

передбачають, що предметом договору страхування можуть бути майнові інтереси трьох типів (залежно від виду страхування), які не суперечать закону. Прикметно, що до внесення змін Законом України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям ЦК України» №997-V ст. 4 ЗУ «Про страхування» при тому самому змісті мала назву «Об'єкти страхування», що слугує яскравою ілюстрацією змішування цих понять [13]. Однак у визначенні договору страхування, що міститься у ст. 16 ЗУ «Про страхування», майнові інтереси не згадуються, натомість указується, що «договір страхування – це письмова угода між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладено договір страхування (подати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору».

Тож закономірно постає питання щодо співвідношення понять «предмет договору страхування» та «об'єкт страхування»? Варіант вирішення цієї проблеми було запропоновано одним із перших дослідників договору страхування відповідальності у вітчизняній цивільно-правовій науці – В.М. Никифороком. Він вважає, що поняття об'єкт та предмет договору страхування відповідальності не є тотожними. Під об'єктом страхування відповідальності слід розуміти законні майнові інтереси страхувальника, пов'язані з ризиком настання цивільно-правової (майнової) відповідальності за ненавмисно завдану третім особам шкоду, а предметом договору страхування відповідальності виступає особливого роду послуга, яку страховик надає страхувальнику і яка полягає в прийнятті на страхування ризику в межах страхової суми [14].

Проблема неоднозначного розуміння предмета/об'єкта пов'язана й зі складною юридичною природою договору. На думку Я.М. Шевченко, «договір як правовий інститут містить ознаки угоди, згоди і зобов'язання одночасно». При цьому змістовний аспект договору являє собою зобов'язання, ним породжене [15].

Подібної точки зору дотримується й О.В. Дзера: «...договір у цивілістичній науці вживається у кількох правових значеннях: як угода, як правовідношення, як підстава виникнення зобов'язання, як документ про фіксацію укладення угоди, а інколи – як саме зобов'язання» [16].

Таким чином, говорячи про договір ОСЦПВВНТЗ за всієї єдності цього правового явища необхідно усвідомлювати його комплексність. Відтак варто розмежовувати змістовий аспект досліджуваного договору як цивільного зобов'язального правовідношення та його значення як угоди – юридичного факту, що призводить до виникнення такого зобов'язання.

У теорії права та цивільному праві десятиліттями склалися традиції аналізу правовідносин. О.С. Іоффе вважав, що розгляд цивільного правовідношення – це аналіз його основних елементів. Такими елементами є суб'єкти, зміст та об'єкт правовідношення. Як бачимо, у правовідношенні не прийнято виділяти предмет – лише об'єкт, і з цим цілковито погоджується сучасна теорія права.

Однак слід звернути увагу, що договір ОСЦПВВНТЗ є водночас двостороннім правочином, для позначення якого чинний ЦК неодноразово вживає терміни «угода», «домовленість». Предмет же визнається необхідним компонентом будь-якої угоди. Предметом можуть виступати всі ті явища, які спрямовані на задоволення потреб учасників цивільного обігу, у тому числі і суб'єктивне право.

Питання про співвідношення предмета угоди й об'єкта суб'єктивних цивільних прав (що, у свою чергу, як правило, ототожнюється з об'єктом правовідношення) у літературі розглядається неоднозначно. Ряд цивілістів поняття «об'єкт права» «об'єкт правовідношення» розглядають тотожними. При цьому «під об'єктом розуміють реальні предмети матеріального світу, продукти духовної творчості в об'єктивованій формі» [17]. У цьому сенсі, на думку Ю.П. Єгорова, між поняттям предмета угоди й поняттям об'єкта правовідношення за умови, що останнє не зводиться до прав та обов'язків правовідношення, що виникає з угоди, слід поставити знак рівності [18].

Слід зауважити, що вирішення означеної проблеми залежить не тільки від розуміння предмета договору, але й від того, що розуміти під страхуванням,

оскільки цей термін також є багатозначним (правовідносини, економічна категорія). Ми розглядаємо страхування як правовідносини. Можна стверджувати, що предмет договору й об'єкт страхування збігаються між собою лише частково. При цьому предмет договору страхування є вужчим порівняно з об'єктом породжуваних ним правовідносин і включає його в себе.

Однак вищесказане не спрощує завдання визначення об'єкта, оскільки й у теорії права, і в цивілістиці відсутнє єдине бачення об'єкта правовідносин.

Російський дослідник теорії права В.І. Леушин вважає об'єктом правовідношення те реальне благо, на використання або охорону якого спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів. При цьому об'єкт тісно пов'язаний з інтересом управленої сторони і є благом, що перебуває у його розпорядженні й охороняється державною. Аналізуючи правовідношення на прикладі купівлі-продажу, автор вважає об'єктами рід та грошові кошти [19].

М.М. Марченко, дослідивши історію вивчення об'єкта правовідношення, визначає такі найбільш поширені підходи до його визначення: 1) це матеріальні й духовні блага, наданням і використанням яких задовольняються інтереси управленої сторони правовідносин; 2) те, на що спрямоване правовідношення, або з приводу чого воно виникає; 3) це будь-які життєві явища, що обумовили виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків; 4) різноманітні мотиви та види поведінки людей, спрямовані на задоволення їх різноманітних життєвих потреб. Ці підходи він і враховує у своїй доволі розгалуженій класифікації видів об'єктів правовідносин [20].

О.Ф. Скакун вважає об'єктом правовідносин матеріальні й нематеріальні блага, щодо яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні права та суб'єктивні юридичні обов'язки. Такими об'єктами дослідниця називає предмети матеріального світу; послуги виробничого і невиробничого характеру; продукти духовної та інтелектуальної творчості; особисті немайнові блага [21]. Видається цілком слушним те, що О.Ф. Скакун певною мірою розмежовує об'єкт правовідносин та інтерес, який відноситься до матеріальних (загальних) передумов виникнення правовідносин, але не до об'єктів [22].

Російський дослідник договору страхування деліктної відповідальності О.С. Голуб вважає визнання інтересу предметом договору страхування даниною традиції, що не відповідає сучасному рівню розвитку суспільних відносин. Інтерес впливає на сам факт виникнення правовідношення і на його подальшу динаміку, визначаючи ту конкретну правову форму, з допомогою якої він може бути задоволений. У майновому страхуванні інтерес законодавчо зведений у ранг необхідних умов виникнення страхового правовідношення, хоча це не означає визнання його предметом договору страхування відповідальності [23].

Однак, заперечуючи існуючу практику визначення предмета договору, необхідно спробувати пояснити причини становища, що склалося, та запропонувати альтернативу. Об'єднавчим чинником може бути точка зору О.С. Іоффе, котрий у свої поглядах на об'єкт цивільних правовідносин еволюціонував від моністичної концепції, за якою об'єкт – це виключно поведінка осіб, до розмежування трьох видів об'єктів – юридичного, вольового та матеріального. Юридичним об'єктом цивільного зобов'язального правовідношення науковець визнає певну поведінку зобов'язаної особи. Під вольовим об'єктом можна розуміти волю окремих осіб як учасників правовідносин. Матеріальний зміст правовідношення складають ті суспільні відносини, які ним закріплюються (це об'єкт, яким володіє закріплюване ним суспільне відношення, що лежить в його основі) [24]. Матеріальний об'єкт, хоча й визнається, однак, на його думку, у деяких договірних зобов'язаннях щодо виконання робіт і надання послуг відсутній взагалі.

За таким підходом можна визначити об'єкти страхових правовідносин:

1. Юридичних об'єктів є два (оскільки відносини двосторонні) – це дії страхувальника, спрямовані на виконання зобов'язань перед страховиком щодо сплати страхової премії, інформування про ризики тощо та дії страховика, спрямовані на захист законних майнових інтересів страхувальника або іншої особи, визначеної у договорі страхування страхувальником, на користь якої укладено договір страхування.

2. Під вольовим об'єктом страхування можна розуміти майнові інтереси, що не суперечать закону і пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі.

3. Майнових же об'єктів страхування можна також виділити два – страхову премію, з одного боку, та страховий платіж – з другого.

На нашу думку, предметом договору слід вважати матеріальний об'єкт породжуваних договором правовідносин. Зважаючи на те, що він може бути не єдиним, слід відштовхуватися від того, який є основним, а який – другорядним з огляду на соціальне призначення досліджуваного договору та правовідношення. У договорі ОСЦПВВНТЗ основним є зобов'язання страховика здійснити страхову виплату (чи ін. виконання), а сплата страхової премії є другорядним зобов'язанням, яке обумовлює настання головного. Таким чином, з наведених позицій предмет договору ОСЦПВВНТЗ – це грошова сума, а не майновий інтерес, як указано в Законі.

Однак необхідно враховувати, що загальне визначення договору страхування (ЗУ «Про страхування») передбачає можливість його виконання не тільки шляхом здійснення страхової виплати, але також шляхом подання допомоги, виконання послуги тощо (наприклад, ремонт автомобіля, лікування тощо). Відтак, договори страхування можна було б поділити на договори про надання послуг та договори, які передбачають здійснення страхової виплати. Договір ОСЦПВВНТЗ передбачає виключно здійснення страхової виплати, тож при розгляді ситуації з такої позиції не може бути віднесений до договорів про надання послуг.

Зауважимо, що риси певного правового явища нерозривно пов'язані між собою і створюють цілісну картину. Розглядаючи досліджуваний договір із вищеозначеної позиції, необхідно буде погодитися, що він є умовним і, однозначно, ризиковим, оскільки у разі ненастання страхового випадку у страховика не виникає жодних зобов'язань, а страхувальник за договором не отримує нічого.

На нашу думку, «лакмусовим папірцем» при визначенні предмета договору може бути предмет його виконання. На сьогодні для договорів ОСЦПВВНТЗ предметом виконання завжди є страхове відшкодування, що слугує підтвердженню правильності визначення предметом такого договору грошової суми.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що при аналізі договору ОСЦПВВНТЗ слід розмежовувати його предмет, та юридичний об'єкт правовідносин, які ним породжуються. При цьому слід враховувати тісний зв'язок між цими поняттями, оскільки предметом договору можна вважати матеріальний об'єкт правовідносин. Незважаючи на те, що у цивільній науці чимало супротивників визначення майнових інтересів (страхового інтересу) предметом, а подекуди й об'єктом договору, при класифікації об'єктів за підходом, запропонованим О.С. Іоффе їм відводиться місце у категорії вольових об'єктів договору.

Водночас, визнання предметом договору ОСЦПВВНТЗ грошової суми означає, що такий договір є умовним і певною мірою ставить проблему щодо визначення місця категорії «страховий захист» у договірних відносинах щодо ОСЦПВВНТЗ, який повинен надаватися страхувальникам завжди. Це питання потребує подальших досліджень.

1. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / [Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.]; за ред. О.В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.; Иоффе О.С. Вопросы теории права / О.С. Иоффе, М.Д. Шаргородский. – М.: Юридическая литература, 1961. – 380 с.; Договір у цивільному і трудовому праві: Довідник / За ред. Ю.С. Шемшученка, Я.М. Шевченко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Ч. 1: / Шевченко Я.М.; Молявко О.М.; Севрюкова І.Ф. та ін. – К.: Вид. дім «Юрид. кн.», 2000. – 280 с.
2. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов и факультетов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова. – М.: Изд. группа ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – С. 338-358; Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник / М.Н. Марченко. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 640 с.; Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / О.Ф. Скакун, пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.

3. Никифорак В.М. Договір страхування відповідальності: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.03 / В.М. Никифорак. – К., 2002. – 224 с.; Голубь П.С. Страхование ответственности владельцев источников повышенной опасности: дис. кандидата юрид. наук: 12.00.03 / П.С. Голубь. – М., 2006. – 171 с.
4. Про страхування: Закон України у редакції ЗУ № 2745-III від 4 жовтня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=85%2F96-%E2%F0>
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – №11 (28.03.2003). – Ст. 461.
6. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : [В 4 т.] / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань; Акад. суддів України. – К.: А.С.К.; Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., ... – Т. 3: Договірні зобов'язання. Недоговірні зобов'язання. Спадкове право. – 2006. – С. 363-364.
7. Договірне право України. Загальна частина... – С. 338, 344-345.
8. Там само. – С. 336; Цивільне право України: Академічний курс... – С. 121-122.
9. Цивільне право України: Академічний курс... – С. 121-122
10. Санникова Л.В. Цит. работа. – С. 17.
11. Голубь П.С. Цит. работа. – С. 72, 77.
12. Санникова Л.В. Услуги в гражданском праве России. – М.: Волтер Клуверс, 2006. – С. 17; Брагинский М.И. Договорное право / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 2003. – Кн. 3: Договоры о выполнении работ и оказании услуг [2-е изд., стер.]. – М.: Статут, 2002. – С. 549-558.
13. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям ЦК України: Закон України №997-V від 27 квітня 2007 року // Урядовий кур'єр. – 2007. – 20 червня 2007. – №108.
14. Никифорак В.М. Вказана праця. – С. 55.
15. Договір у цивільному і трудовому праві: Довідник / За ред. Ю.С. Шемшученка, Я.М. Шевченко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Ч. 1: /

Шевченко Я.М.; Молявко О.М.; Севрюкова І.Ф. та ін. – К.: Вид. дім «Юрид. кн.», 2000. – С. 15-16.

16. Договірне право України. Загальна частина... – С. 39.

17. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву / Агарков М.М. – М.: Юриздат, 1940. – С. 23

18. Егоров Ю.П. Правовой режим сделок как средств индивидуального регулирования. – Новосибирск: Наука, 2004. – С. 194-195

19. Теория государства и права: Учебник... – С. 349-351.

20. Марченко М.Н. Цит. работа. – С. 599-600.

21. Скакун О.Ф. Вказана праця. – С. 366.

22. Там само. – С. 349-350.

23. Голубь П.С. Цит. работа. – С. 89.

24. Иоффе О.С. Вказана праця. – С. 230-231.